

Laczkó Sándor

A Bibó István Emlékbizottság 1989-es szegedi konferenciája

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a nyolcvanas évek második felének szegedi bölcsész generációja nagyrészt emigráns és szamizdat irodalmon szocializálódott, s Bibó István művein nőtt fel és érte el szellemileg érett korát. A társadalmi és politikai zsákutcából kiutat keresve találkoztak először Bibóműveivel, amelyek – csakúgy, mint más egyetemekre járó kortársaik számára – kiemelten fontos eszméi irányítói, elméleti muníciójává váltak számukra.³⁸⁹ Szellemi útkeresésük természetes módon vezette el őket az egyetemi képzés szűkös lehetőségeinek a tágításáig,³⁹⁰ 'repülőegyetemi' előadások szervezéséig, öntevékeny hallgatói csoportok és önálló szellemi műhelyek létrehozásáig, majd pedig az 1988 őszen a JATE BTK-n zajló hallgatói sztrájkig és a *Bibó István Emlékbizottság* 1988 szeptemberi megalakításáig. Bibó István 1956-os szerepvállalása, a politikai hisztériáról, az európai társadalomfejlődés értelméről, a zsákutcás magyar történelemről, illetve a szabadságról, a demokráciáról és a hatalomkritikáról szóló fejtegetései, valamint morális tartása és emberi jelleme nagyon nagymértékben befolyásolta szemléletüket, így műveinek olvasása egyetemista éveik meghatározó szellemi élménye lett. A hozzá fűződő viszonyukat itt most nem részletezzük, ám egyetlen gondolat kiemelésével mégis megvilágíthatjuk Bibó számukra való fontosságát. A szellemi és társadalmi válság körülményei között, - több más probléma mellett - a politika és a hazugság viszonya érdeklődésük homlokterében állt, s Bibó István témába vágó gondolataival megválaszolható a kérdés, miért ő volt számukra a szellemi mentor:

„A politikum területe ugyan nem annyira közvetlenül anyagi jellegű, hogy ott minden hazugság oly közvetlenül és hamar megbosszulná magát, mint például a műszaki alkotás vagy a termelés területén, azonban nagyon is központi jelentőségű ahhoz, hogy hazugságai idővel végzetessé ne váljanak. Az általánosan elterjedt ellenkező nézettel szemben le kell szögeznünk, hogy a politikában hazudni nem lehet. Pontosabban: lehet itt-ott hazugságokat mondani, de nem lehet hazugságra politikai konstrukciókat, politikai programot felépíteni.”³⁹¹

³⁸⁹Bibó István művei 1986. és 1990. között jelentek meg négy kötetben a Magvető Kiadó gondozásában, s tekintettel Bibó István 1956-os múltjára, a pártállami rendszer Bibóhoz fűződő viszonyára és a demokratikus ellenzék Bibót zászlajára tűző szellemi magatartására, amelyről tanulmányunkban forrásdokumentumokat is közlünk, ez már önmagában is nagy áttörésnek számított. [BIBÓ István: Válogatott tanulmányok (Budapest: Corvina, 2004)] Műveit azonban tiltott irodalomként, szamizdat és emigráns kiadvány formájában ismerte meg először a nyolcvanas évek egyetemi ifjúsága. [BIBÓ István: Bibó István összegyűjtött munkái I-IV. (Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1981-1984), KENDE Péter (szerk.): Bibó István 1911-1979 (Párizs: Dialogues Européens, 1979) ANDRÁSFALV Bertalan et al. (szerk.): *Bibó-Emlékkönyv* (szamizdat) (Budapest: Századvég, 1980)].

³⁹⁰Tegyük hozzá, hogy a szegedi bölcsészkaron már 1979-1980 körül elkezdődött a hallgatók mozgolódása, amely többek között az egyetemi képzés kritikájában és a hallgatói érdekképviselet reformjának igényében nyilvánult meg és az önképzés szubkultúrájának a kialakulásához vezetett. Ennek az artikulálódó kritikai attitűdnek lett az emblematikus bölcsészkar lapja a *Gondolat-jel*, amely 'féléllenzéki' lapban aztán a nyolcvanas években rendszerkritikus publikációk sokasága jelent meg.

³⁹¹ BIBÓ István: „Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem” <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/350.html>.

Márpedig számukra a nyolcvanas évek fojtogató pártállami miliője és szellemisége, a kései Kádár-kor antidemokratikus valósága és a rendszer 1956-hoz fűződő viszonyának vérben fogant mitológiája hamis és elfogadhatatlan volt. S mivel– Bibó szellemében – a rendszert alapjaiban hazugnak és romlottnak tartották, keresték a gondolkodás és a cselekvés alternatív módozatait. Abban a szerencsés helyzetben volt részük, hogy egyetemi hallgatóként a pártállami rendszerrel már jóval kevesebb kompromisszumot kellett kötniük, mint a hetvenes évek egyetemista generációjának. Sem az állampárt, az MSZMP, sem pedig annak ifjúsági szervezete, a KISZ nem jelentett számukra perspektívát, eszmei és morális alapon elutasították mindkettőt. Számukra már nem volt kötelező az egyetemen a KISZ tagság sem, mint ahogyan az volt még az egy évtizeddel idősebb pályatársaik számára, így a nyolcvanas évek végére jóformán nem maradt KISZ-tag a BTK-n. Sok esetben inkább csak fedőszervnek használták a KISZ-t, hogy a neve mögé bújva 'félellezéki' lapokat adjanak ki.³⁹² Ugyanakkor a 'szabadság kis körei', a szaporodó autonóm egyetemi hallgatói szerveződések alternatívát, inspiráló szellemi közeget és mozgásteret jelentettek számukra, még ha nem is gondoltak az évtized közepén arra, hogy hamarosan összeomolhat a pártállami rendszer. Mégis valódi igény fogalmazódott meg bennük a felelős és autentikus értelmiségi gondolkodásra és a társadalom demokratizálására. Nekik természetes volt az egypártrendszer, a pártállami hatalomgyakorlás és az áporodott kádári kulturális, szellemi miliő kritikája, akkor, amikor a körülmények képlékenysége miatt még egyáltalán nem volt egyértelmű, hogy mit jelent szabadnak és demokratának lenni, hogyan lehet autonóm módon gondolkodni, mit jelent a többpártrendszer, s mit is jelent a köz ügyeinek az intézése.³⁹³ Bibó István írásai és szellemisége elsősorban társadalom- és hatalomkritikai szempontból jelentettek számukra támpontot, a bibói fogalomhasználat, problémalátás és válságmentelmezés magával ragadta őket.

A Bibó István Emlékbizottság

Amint azt említettük, a nyolcvanas évek második felében megszorodtak a szegedi József Attila Tudományegyetemen az öntevékeny hallgatói csoportok és alkotói műhelyek.³⁹⁴ Ezen műhelyek és alkotói közösségek egymással szoros kapcsolatban voltak, ám eltérő célok érdekében működtek. Így például *Aetas* néven történettudományi folyóiratot alapítottak a BTK történelem-szakos hallgatói, *Harmadkor* néven irodalmi-kritikai lapot hoztak létre a szépirodalom iránt érdeklődődiákok, '8.15-ös csoport' néven pedig alternatív színházi közösség jött létre több egyetemi karról verbuválódó hallgatók jóvoltából, – hogy csak néhányat

³⁹² BALOG Iván: „Félellezéki mozgalmak a szegedi bölcsészkaron a 80-as években” in GÉCZI József *Alajos et. al.* (szerk.): *Szeged hosszú tavasza 1989-ben és '56.* (Szeged: Média-Mix, 2017) 43-52.

³⁹³ „Vajon egymásra talál-e a nyolcvanas évek egyetemi ifjúsága és a politika? A kérdést tekintve lényegében kétféle magatartásformáról beszélhetünk. Egyrészt a befelé fordulásról, a közéleti passzivitásról, másrészt a politika 'kisajátított' világának visszavételére irányuló egyre erőteljesebb törekvésről. Újrafogalmazódott a 'politika partalan világához' való viszony. ... Ez az ifjúság létrehozta a maga alternatív szervezeteit is.” LACZKÓ Sándor: „Előszó” in Löffler Tibor (szerk.): *Az állam varázstanítása. Válogatás a mai nyugatnémet politológiai irodalomból.* (Szeged: JATE BTK Társadalomtudományi Kör, 1989) 3.

³⁹⁴ *Aetas*, *Harmadkor*, *Gondolat-jel*, *8.15-ös csoport*, 'Doktár', Galiba Kör, JATE BTK Társadalomtudományi Kör, Károlyi Mihály Kollégium Társadalomtudományi Köre, Móra Ferenc Kollégium Társadalomtudományi Szekciója, Szegedi Egyetemi Műhely stb.

emlétsünka létrejött csoportok közül.³⁹⁵ A *Bibó István Emlékbizottságot (BIEB)* is ezen öntevékeny közösségek képviselői alapították 1988. szeptember 28-án. (Lásd 1. számú melléklet) Az *Aetas Szerkesztősége*, a *Galiba Kör*, a *Gondolat-jel Szerkesztősége*, a *Harmadkor Szerkesztősége*, a *JATE Társadalomtudományi Kör*, a *Károlyi Mihály Kollégium Társadalomtudományi Köre*, a *Móra Ferenc Kollégium Társadalomtudományi Szekciója* és a *Szegedi Egyetemi Műhelyegy-egy* delegált képviselője hozta létre a szervezetet. Az *Emlékbizottság* elnöke Bellavics István lett, az *Aetas* című történész folyóirat szerkesztője, a 'Doktár' akkori vezetője, aki egyben a *BIEB* létrehozásának ötletgazdája és motorja is volt. Kezdeményező szerepe és szervező tevékenysége nélkül bizonyosan nem jött volna létre az *Emlékbizottság* és nem valósultak volna meg programjai. Az *Emlékbizottság* titkára pedig Laczkó Sándor (jelen sorok szerzője) lett, aki akkor végzős történelem-filozófia szakos diákként a *Harmadkor* című irodalmi lap szerkesztője volt. A *BIEB* munkájában ugyanakkor számtalan egyetemi hallgató és külső munkatárs is részt vett. Az autonóm hallgatói csoportok tevékenységének egyik kicsúcsosodása volt az *Emlékbizottság* létrejötte és működése.

Az *Emlékbizottság* 1988. október 1-i keltezésű megalakulási nyilatkozata, amelyet az alapítók szignáltak és tettek nyilvánossá, rögzítette a szervezet céljait és programját: Bibó-émléktábla avatása a szegedi egyetemen, *Nemzet és demokrácia* címen vitanap (konferencia) szervezése, Bibó István életművét áttekintő előadássorozat szervezése, Bibó szegedi éveit bemutató kiállítás rendezése, egy az életmű teljességét tartalmazó és kutathatóságát biztosító Bibó-archívum létrehozása a 'Doktár' keretei között, valamint a *Nemzet és demokrácia* című vitanapon (konferencián) elhangzott előadások kötetben történő közlése.³⁹⁶ (Lásd 1. számú melléklet.) A célok elérése és a program megvalósítása érdekében az *Emlékbizottság* védnököket kért fel ifj. Bibó István, Ilia Mihály és Vásárhelyi Miklós személyében. Az *Emlékbizottság* azonnal munkához is látott és 1988 novemberétől 1989 szeptemberéig előadássorozatot szervezett Bibó munkásságáról, (Lásd 7. számú melléklet.) s elkezdte a Bibó-archívum létrehozását. A megfogalmazott célok közül a legfontosabbnak és a legnagyobb érdeklődést kiváltó eseménynek a *Nemzet és demokrácia* című konferencia bizonyult.³⁹⁷

³⁹⁵ Külön ki kell emelnünk az ún. 'Doktár', a későbbi *Társadalomelméleti Gyűjteményt*, amely (akkor még a *Marxizmus-Leninizmus Tanszékcsoport Dokumentációs és Információs Bázisa* néven) 1985 őszén kezdte meg működését a JATE BTK-n. Létrejött az egyetem néhány fiatal 'félellenzéki' oktatójának, illetve hallgatójának, így elsősorban Géczi Józsefnek, illetve Bellavics Istvánnak és Bárdi Nándornak volt köszönhető, de gyarapításában és működtetésében sok más tanár és diák is részt vett. Alapításának eredendő célja az volt, hogy Magyarország, valamint Közép- és Dél-Kelet-Európa 20. századi történetét érintő, s a nyilvánosságtól elzárt, tiltott dokumentumok, (így például emigráns és szamizdat kiadványok) gyűjtésével és elérésük biztosításával elősegítse a szakirányú egyetemi oktatást. 1985 és 1989 között a Gyűjtemény volt az egyetlen intézmény az országban, ahol – egyetemi pártbizottsági engedéllyel!!! – legálisan lehetett ún. tiltott irodalmat, emigráns és szamizdat kiadványokat olvasni. A Gyűjtemény létrehozása korántsem volt zökkenőmentes, alapítóinak ugyanis ütköznie kellett a korszakot meghatározó marxista-leninista ideológia, illetve a pártállami berendezkedés nyilvánosságát uraló szemléletével, s ennek intézményes képviselőivel. Ugyanakkor nem jöhetett volna létre a Gyűjtemény, ha az egyetem néhány reform-gondolkodású oktatója és akkori értelemben vett 'ellenzéki' beállítottságú hallgatója nem igyekeztek volna tágítani eme pártállami nyilvánosság határait. Azzal, hogy a Gyűjtemény biztosította a tiltott irodalomhoz történő hozzáférést, fontos, a hallgatók által előszeretettel látogatott intézményévé vált a nyolcvanas évek második felezszegedi egyetemi közéletének. Működésével ugyanakkor alapításától kezdve magára vonta az állambiztonsági szervek figyelmét.

³⁹⁶ Az *Emlékbizottság* létrejöttékor megfogalmazott célok nagy része megvalósult, ám a Bibó-archívumot csak részben sikerült megszervezni, a tervezett konferencia-kötet kiadására pedig nem került sor.

³⁹⁷ Az *Emlékbizottság* programjai az MTA-Soros Alapítvány anyagi támogatásával valósultak meg.

A 'Nemzet és demokrácia' című konferencia

A konferencia aktualitását az adta, hogy 1989. május 10-én volt Bibó István halálának 10. évfordulója.³⁹⁸ Ezen alkalomból az *Emlékbizottság* koszorúzással egybekötött megemlékezést szervezett Bibó sírjánál az Óbudai Köztemetőben. (Lásd 2. számú melléklet) Vásárhelyi Miklós (Történelmi Igazságtételi Bizottság) és Göncz Árpád (a Bibó-per vádlottja és elítéltje) mellett az *Emlékbizottság* részéről Bellavics István mondott beszédet, aki az általa képviselt szegedi fiatalok nevében hajtott fejet a sírnál és Bibó szellemében hangsúlyozta, hogy a demokratikus gondolkodás alfája és ómegája a szabadság és a jólét kell, hogy legyen, majd Bibó Istvánt idézte: „Mindennemű társadalomreform, ... egyedül igazolható célja a társadalomban lévő félelemmennyiség, erőszakmennyiség és gyűlöletmennyiség csökkentése.”³⁹⁹

A megalakulási nyilatkozatban programként megfogalmazott 'Nemzet és demokrácia' című konferenciára végül 1989. május 12-14-e között került sor Szegeden a JATE Dugonics téri főépületének az aulájában. A szervezők szándéka szerint a rendezvény alapvető célja, hogy a „kibontakozó és gyorsan differenciálódó társadalmi és politikai csoportok képviselőit meghívjuk és teret biztosítsunk számukra, hogy kifejtsék és megvitassák nézeteiket”⁴⁰⁰ A konferencia tehát fórumot kívánt biztosítani azon társadalomtudósoknak, akiknek akkor még nem nagyon volt lehetőségük a nyilvánosság előtti közös szereplésre. A szándék tehát egyértelmű volt – a pártállam képviselőinek kivételével – valamennyi politikai, illetve szellemi oldal képviselője lehetőséget kapjon álláspontja kifejtésére Bibóról, illetve Bibó szellemében a magyar társadalmi és politikai valóságról, a demokratikus átalakulással kapcsolatos teendőkről, illetve az 1945. utáni magyar társadalomfejlődésről és a harmadik út lehetőségeiről. A konferencia programjának tematikus elrendezése is ennek megfelelően történt. (Lásd 3. számú melléklet) Az előadások négy témakörbe csoportosítva hangoztak el, némiképp eltérve az előzetesen meghirdetett programtól, lévén nem minden felkért előadó jelent meg.⁴⁰¹ A korábban közzétett program folyamatosan átalakult, s még a rendezvény napjaiban is formálódott. Ebből adódóan a tervezett és a valóságosan lezajlott konferencia között nem kis különbség mutatkozott.⁴⁰² De az eredeti cél és tartalom ezzel nem változott. A JATE Aulájában több száz fő jelenlétében a következő bontásban hangzottak el az előadások:

³⁹⁸ Bibó István 1979. május 10-én halt meg Budapesten. Temetése, amelyen Illyés Gyula és Kenedi János mondott gyászbeszédet, az ellenzék különböző áramlatainak első nyílt fellépése volt.

³⁹⁹ BIBÓ István: „Az európai társadalomfejlődés értelme” <http://mek.oszk.hu/02000/02043/html/430.html>.

⁴⁰⁰ Lásd: *Bibó István Emlékbizottság Megalakulási Nyilatkozata (1. sz. melléklet)*.

⁴⁰¹ Így például – bár elfogadta a felkérést és szerepelt az előzetes programban – Tamás Gáspár Miklós végül mégsem vett részt és adott elő az eseményen. A korábbi tervekhez képest az elhangzott előadások sorrendje is változott, s utólag nagyon nehezen rekonstruálható. Ugyancsak változott több esetben is a korábbi programban megadott címhez képest a valóságosan elhangzott előadás címe. Az előadások eredeti szövegei nem maradtak a szervezők birtokában, ám a konferencia töredékes és hiányos hanganyaga utólag gépelt formában rögzítésre került és gépiratként elérhető az SZTE Klebelsberg Könyvtár Társadalomelméleti Gyűjteményében 'TEGY Bibó 89' jelzettel. Ugyanakkor ebből a rögzített és legépelte hanganyag hiányos, sőt néha az sem állapítható meg pontosan, hogy ki szólal meg.

⁴⁰² Ilyen eltérés volt az is, hogy bár a szervezők eredetileg egyáltalán nem hívták az államhatalom képviselőit, ám (nagy valószínűséggel Bíró Zoltán biztatására) megjelent a konferencia nyitónapján Pozsgay Imre akkori államminiszter, sőt Ilia Mihály megnyitóját követően – a résztvevők nem kis hányadának nemtetszésére – röviden fel is szólalt. „Tanulni jöttem erre az eseményre, örömmel és nagy érdeklődéssel. Egy olyan nemzedék tagjaként, amely sokféle forgandó eseményben részt vehetett, s önvizgálatra, vizsgálódásra kényszerül maga is, egy olyan

I. témakör. A politikai ideológiák szerepei és lehetőségei a 80-as évek Magyarországon

Körössényi András: Az ideológia szerepe a politikai tagoltság kialakulásában

Molnár Gusztáv: Milyen politikai irányzatok lehetségesek a mai Magyarországon?

II. témakör. Harmadik út - magyar út?

Bíró Zoltán: Ismét: Harmadik út - saját út

Szabó Miklós: A harmadik út - tegnap és ma

Kende Péter: „Liberális, nemzeti-népi vagy keresztény-demokrata”? (Bibó István eszmeiségéről)

Borbándi Gyula: Harmadik út és az egyéb utak a koalíciós korszakban

III. témakör. Zsákutca vagy megkésett fejlődés? (Az 1948 utáni magyar társadalom- és politikai fejlődés értelmezése)

Bilecz Endre: Új tragédiák, torzulások és régi történelmi zsákutcák

Dénes Iván Zoltán: Befejezetlen múlt és újra felfedezett jövő

Szalai Pál: Zsákutcás vagy megkésett fejlődés jellemezte-e a magyar társadalmat 1948 után?

IV. témakör. A polgárosodás esélyei az 1945 utáni Magyarországon

Juhász Pál: Egyoldalú polgárosodás

Pető Iván: Polgárosodás, polgári restauráció, középosztályosodás. (A polgárosodás esélyei az 1945 utáni Magyarországon)

Szalai Júlia: Újtípusú társadalmi feszültségek a nyolcvanas évek Magyarországon

Fábián Ernő: A demokratikus attitűd Bibó és Eötvös gondolatrendszerében

Hozzászólások

Nagy Endre, Gyarmati György, Bozóki András, Szalai Pál, Szilágyi Sándor, Zétényi Zsolt, Fábián Ernő, Sebestyén László, Székely Zoltán, Légrádi Tibor, Horváth Gábor

Az elhangzott előadások

A konferenciát Ilia Mihály, az *Emlékbizottság* védnöke nyitotta meg, aki köszöntő gondolatai között a következőket tartotta fontosnak megemlíteni: „Öröm számunkra, hogy az a fiatalság, az az egyetemi hallgatóság rendezi meg ezt a konferenciát, amely örököse az egykori szegedi egyetemi hallgató, joghallgató Bibó Istvánnak. Azért is öröm számunkra ez a rendezvény, mert ezzel módot akarunk adni arra, hogy Szeged városa hagyományértékelése megváltozzon, hogy

nemzedék tagjaként, amelynek legjobbjai már korán, időben felismerték Bibó István jelentőségét...” in A Nemzet és demokrácia c. konferencia rögzített hanganyaga alapján készült gépelt leirat. Lásd SZTE Klebelsberg Könyvtár Társadalomelméleti Gyűjtemény 'TEGY Bibó 89' jelzet.

Szeged városának hagyományvilágába egy olyan nemzetközi jelentőségű társadalomtudós és gondolkodó, mint Bibó István, bekerüljön, [...]”⁴⁰³

Mint a meghirdetett programból látható, az elhangzott előadások egy meglehetősen szerteágazó problémafelületet öleltek fel. A szervezők szándéka szerint Bibó életműve épp úgy reflexiók tárgyát képezte előadásokban, mint az aktuális politikai helyzet értékelése, vagy a 20. századi magyar történelem sajátosságainak és eszmetörténeti alakzatainak a firtatása. A hiányosan megmaradt előadások miatt itt most nem szándékozunk a maga teljességében bemutatni az ott elhangzottakat, inkább csak megidézni szeretnénk annak szellemiségét.

Az első előadó Körössényi András volt, aki a jelen és a közelmúlt politikai és ideológiai folyamatait értelmezve észrevételezte, hogy a nyolcvanas évek Magyarországon a politikai ideológiák terén átrendeződés ment végbe. Ezen kettős folyamat egyik oldalán a fokozatosan erejét veszítő, majd megszűnő hivatalos állampárti ideológia állt, még a másik oldalon régi ideológiák éledtek újjá, s újak jelentkeztek elsősorban az értelmiségi körökben. Három eszmeáramlat, értelmiségi ideológia újjáéledését tételezte: a népi-nemzeti, a radikális demokrata és a demokratikus szocialista irányzatokat. Majd feltette a kérdést, hogy vajon ideológiák mentén fognak-e létrejönni az új politikai szervezetek? Mert az már jól látszik, hogy ideológiai tekintetben ezek koránt sem egységesek. Eltérő válaszokat adnak a nemzetállam, a kisebbségek jogállása, a gazdaság modernizációja, a város-vidék tagoltsága, a jövedelemelosztás, az állam és a civil társadalom kérdéseire, illetve a tőkés-bérmunkás osztályellentét problémáira. Körössényi szerint az egyik legfontosabb kérdés, hogy milyen a politikai tagoltság szerkezete? Úgy látta, hogy mivel a rendszer iránti lojalitás-ellenzékiesség és a pragmatikus-ideológikus dimenzió lényegében egybeesik, a magyar politikai tagoltság szerkezete egy fordított T formával ábrázolható. Három nagy eszmetörténeti áramlat, tradíció létezik, s ezek megfelelnek a T-forma egy-egy ágának. Majd azzal zárja előadását, hogy ha a demokratikus átmenet Magyarországon sikeres lesz, akkor egy sokféle, ám mérsékelt polarizált politikai tagoltság kialakulása várható.

Ezt követően előadásában Molnár Gusztáv szintén a lehetséges politikai irányzatok és kormányképes pártok kérdéskörét firtatta. Hipotézise szerint négy jelentős tradíciót kell figyelembe venni, amelyeknek beleszólása lehet a magyarság jövőjének alakulásába: a keresztény, a liberális, a szocialista és a népi tradíció. Ezek küzdelme, megújulási és átalakulási képessége fogja jellemezni a közeljövőt, s az, hogy ezen áramlatok hogyan lesznek képesek összeegyeztetni érdekeiket. *„A nyilvánosság teljes szabadsága és a többpártrendszer szükséges, de nem elégséges feltétele a tényleges, valóban működőképes demokráciának. ... Magyarországon legalább három egyformán kormányképes, demokratikus tömegpártnak kell*

⁴⁰³Az idézet a konferencia hangfelvételtől rögzített és később legépelte kéziratos anyagából való. Sajnos a hangfelvétel később elveszett, s még inkább sajnálatos, hogy a hangfelvétel alapján legépelte előadásszövegek is hiányosak. Kende Péter, Borbándi Gyula, Szalai Pál és Bilecz Endre előadása még hanganyagként rögzített formában sem maradt meg. Az előadásokat a szerzők egy része később különböző folyóiratokban és gyűjteményes kötetekben publikálta, még másik részük máig sem jelent meg írásos formában. Ám ennél sokkal fontosabb volt ott és akkor a gondolatok nyilvános ütköztetése és az eltérő észjárásokat megjelenítő előadások közös fórumon való szerepeltetése.

*kialakulnia: egy kereszténydemokrata típusú jobboldali és egy szocialista, szociáldemokrata típusú baloldali tömörülésnek, valamint egy ... nemzeti demokrata centrumnak.*⁴⁰⁴

Bíró Zoltán előadását azzal kezdte, hogy magyar történelmi sajátosság, hogy újra és újra előről kell kezdeni mindent, amibe az elődök már egyszer belefogtak, és amibe belebuktak. Bibó István teóriájában a nemzet demokratikus újjáépítését szolgáló teljeskörű gondolatrendszert lát. Bíró a harmadik út eszméjét a gondolatok rendező-pályaudvaraként, afféle sajátos magyar útként ajánlja a hallgatóság figyelmébe. Szerinte azzal, hogy Bibó 1945 után összekapcsolta a nemzet és demokrácia ügyét, szükségképpen az egyértelmű nyugati és a keleti orientációval szemben, a magyar út mellett foglalt állást. Ám akkor nem létezett emberséges átmenet, amit Bibó szeretett volna, így a harmadik út kudarcra volt ítélve. S most, 40 év után megint előről kell kezdeni mindent, ám most merőben más az alaphelyzet. Egy korrumpált és atomizált társadalomnak kell újraszerveznie önmagát. A nemzetnek Európa szívében, Kelet és Nyugat érintkezési pontján kell fennmaradnia, s a magyar demokráciának az európai demokráciára kell épülnie. Mint mondta, ez a harmadik út, a saját út politikai tartalma. Szerinte Bibó szellemében meg kell találni az átmenet emberséges útját.

Szabó Miklós a következő kijelentéssel kezdi előadását: *„A harmadik út számunkra, ma aktív értelmiségi generáció számára Bibó Istvánt jelenti.*⁴⁰⁵ Fontosnak tartotta definiálni a harmadik út fogalmát, ami szerinte olyan politikai álláspontot jelent, amely egyformán elutasítja a marxi értelemben vett kapitalizmust és szocializmust, s mindkettő helyett harmadik megoldást keres, amely meghaladja a jobboldaliság-baloldaliság politikai frontjait. Előadásában végigkövette a harmadik út eszméjének alakulását annak századfordulós magyar előzményeitől egészen Bibóig. Figyelmeztetett arra, hogy a harmadik út a mesebeli szintézis illuzórikus gondolatát is jelenti: az első kettőből egyesíteni a jót, és megszabadulni mindkettő fonákságaitól. Mint mondta, ma a civilizált világból való kiesés fenyeget bennünket. Ha azt tekintjük programnak, hogy felzárkózzunk a legkorszerűbbhöz, akkor a hozzá való viszony nem lehet kritika és fanyalgás keveréke, amely relativizálni igyekszik az elmaradottság jelentőségét. Egy fejlett rendszer kritikáját nem lehet előbb adaptálnunk, mint magát a rendszert. *„Szembe kell nézzünk azzal, hogy az elmaradottságban nincs érték. A mai modernnek megvannak a maga fogyatékoságai, de ezeket csak ezen modernség talaján lehet érzékelni és átlátni, elmaradottabb országok modernizálásánál nem lehet figyelembe venni.*⁴⁰⁶

Dénes Iván Zoltán előadásában Bibó Istvánhoz kötötte a felismerést, miszerint a modern demokrácia, ókori elődjétől eltérően, az uralom felszámolására irányul, a félelem, a szenvedés és a kiszolgáltatottság kiküszöbölését és a félelmi görcsök feloldását célozza. Az állam nem ura, hanem szolgálja a társadalomnak, az pedig az alkotó egyének társadalma, ami pedig mindenkit magába kell, hogy foglaljon. Az egyes társadalomszervezési egységek alapja az egyenlő emberi méltóság és önrendelkezés kell, hogy legyen. Mint kifejtette, a demokrácia a többség uralmát jelenti, a liberalizmus pedig arra irányul, hogy senkinek ne lehessen teljhatalma, a kettő kombinációja viszont – Bibó értelmezését követve – az uralom

⁴⁰⁴Nemzet és demokrácia c. konferencia gépirata (402. lj.).

⁴⁰⁵Nemzet és demokrácia c. konferencia gépirata (402. lj.).

⁴⁰⁶Nemzet és demokrácia c. konferencia gépirata (402. lj.).

visszaszorítását, a kisebbségben maradtak védelmét és a többségi akaratképződés lehetőségét együttesen kell, hogy garantálja.

Pető Ivánt a polgárosodás problémája és annak esélyei foglalkoztatták előadásában. Mint mondta, a magyar polgár szó egyszerre jelent burzsoát és citoyent. Az utóbbi a jogok teljességével rendelkező öntudatos állampolgár, de ki a burzsoá? S itt már bajban vagyunk a beazonosítással szerinte. Pető fontosnak tartotta kiemelni, hogy a polgárosodás elképzelhetetlen a tőkés termelési rend, a tőke hozamát méltányoló rend, a tömegek alkalmazotti viszonyba kerülése és bizonyos egyenlőtlenségek nélkül. A polgárosodás urbanizálódást, a kor színvonalának megfelelő civilizált életmódot is jelent. A kispolgár viszont, - ahogyan azt Bibó érti -, a szerény jövedelemből, de biztosan megélő átlagpolgár, aki szilárd társadalmi biztonság állapotában van, s szokásait fokozatosan formálva, életszínvonalát fokozatosan fejlesztve a középosztályt testesítheti majd meg. Ám az igazi veszély a fejlődésre a kispolgár egy másik értelmezése, a szűk látókörű, a maga világából ki nem látó, a valódi polgári világot csak utánzó állampolgár.

Szalai Júlia tanulságok levonásával kezdte előadását. Egyik utolsó felszólalóként úgy érezte kicsit át kell, hogy gondolja a konferencián eddig elhangzottakat, s szükséges reflektálnia is azokra. Úgy látta, mindenkinek van kedvenc Bibó olvasata, s ezek nagyban különböznek, hisz Bibó szellemi korszakai is különbözőek. Ami összekötheti ezeket az olvasatokat, a kérdés maga, hogy mennyire európai a magyar társadalom, s mennyire lehet az európaiság kiindulópont? A Magyarországon végbement fejlődés kulcsa szerinte az a kispolgári fejlődés, ami az előző évtizedekben végbemehetett a második gazdaság keretei között. Ám hogy mi lehet az átmenet, a felzárkózás programja, azt nem tudná megmondani. De azt érdemes szerinte fejben tartani, hogy bármilyen is az átalakulás, itt emberi életéről van szó.

Fábián Ernő ez idáig a konferencia alatt kevésbé érintett szempontot hozott fel előadásában. A nemzeti és etnikai kisebbségek problematikáját. Úgy látta, hogy az európai politika legfélelmetesebb monstruma az antidemokratikus nacionalizmus. Szerinte Bibó István egyik legeredetibb tudományos teljesítménye az antidemokratikus nacionalizmus lényegének az összefoglalása. Állítása szerint a nemzeti, nemzetiségi kérdés rendezése csak demokratikus társadalmakban képzelhető el. Más alternatíva nincs. Demokratikus társadalmi és politikai rend nélkül a nemzeti kisebbségek helyzetének rendezése csak ábránd és illúzió. Bibó előtt szerinte egy pillanatig sem volt kétséges, hogy a kisebbségi élet fokozatosan megszűnik teljes értékű emberi élet lenni. Ugyanakkor Bibó nem merült el a nemzeti kisebbségek nyelvi, kulturális, társadalmi problémáinak az elemzésében. Szerinte egyértelmű, hogy a szabadságjogokat, intézményeket és hatalmi technikákat ki kell egészíteni a nemzeti kisebbségek kollektív jogainak az elismerésével, az önkormányzatok változatos rendszerének a beépítésével a demokratikus struktúrába.

Az egyes blokkok végén öt perces időkeretben maximalizált hozzászólásokat nem részletezem. Ám annyit meg kell állapítanunk, hogy az egyik legüdőbb és legfelszabadítóbb színpontjai voltak a konferenciának a hozzászólások. A nagy nyilvánosság előtti vita, az álláspontok ütköztetése, vagy éppen kiegészítő megjegyzések, kérdések és kritikai észrevételek szabad és nyitott légkörben zajlott. Az ellenvéleményeket toleráló hangulat volt az, ami közös és felemelő élménye lehetett a hallgatóságnak. A hozzászólók a másik véleményét és személyét

respektálva fogalmazták meg álláspontjukat, együtt, egymással vitázva keresték a társadalmi krízisből vezető kiutat, értelmezték a magyar történelem sajátosságait, s együttes szellemi munkával igyekeztek megérteni Bibó István gondolkodását.⁴⁰⁷

A konferencia visszhangja és következményei

A konferencia folyamatosan több száz érdeklődő jelenlétében és nagy sajtónyilvánosság előtt zajlott, amit a *Délmagyarország* tudósítása is megerősített. (Lásd 4. számú melléklet) Az érdeklődők soraiban egyetemi hallgatók és oktatók, szegedicivil értelmiségiek épp úgy megjelentek, mint a magyar szellemi elit és az alakulóban lévő politikai pártok és mozgalmak képviselői, sőt a határokon túli magyar kisebbség reprezentánsai és a magyar emigráció jelesei is megtisztelték a rendezvényt. A *Szabad Európa Rádió* munkatársa, Siklós István, a helyszínről részletes tudósításban számolt be a történekről, illetve a konferencia lényegi mozzanatairól. „A szegedi József Attila Tudományegyetemen ma kezdődött háromnapos, *Nemzet és demokrácia c. Bibó előtt tisztelgő konferencia nem Bibó Istvánról szól, hanem voltaképpen egy tudományos nemzeti kerekasztal Bibó tevékenységének szellemében. A Bibó szellemiségében fogant előadások a társadalom demokratikus reformját hivatottak szolgálni. A konferenciát óriási érdeklődés övezi, sok résztvevője van a Vajdaságból, a Kárpátaljáról és a Felvidékről. Képviselteti magát a nyugat-európai magyarság is az eseményen és szinte valamennyi jelentősebb országos és vidéki folyóirat szerkesztősége jelen van.*”⁴⁰⁸

Amint az a fenti utalásokból is látszik, meglehetősen nagy volt a konferencia sajtóvisszhangja. A háromnapos rendezvényről címlapján közölt terjedelmes tudósítást a *Délmagyarország*, (Lásd 4. számú melléklet), illetve beszámolt az eseményről többek közt a *Szegedi Egyetem*, a *Magyar Hírlap* és a *Magyar Nemzet* is. Emellett a Szegedi Városi Televízió a konferencia első napjának estjén stúdióbeszélgetést készített Vásárhelyi Miklóssal, Göncz Árpáddal és Bellavics Istvánnal. A sajtó a konferencia további kettő nagyon fontos, a programban előre jelzett eseményéről is beszámolt, így a Bibó-emléktábla avatásáról a JATE Dugonics téri főépületében, (Lásd 5. számú melléklet) valamint a Bibó István életét bemutató kiállítás megnyitójáról a Fekete Házban. (Lásd 6. számú melléklet) Ám voltak nem várt és előre nem tervezett eseményei és következményei is a rendezvénynek. Amint arról a *Délmagyarország* című napilap hírt adott, Csonka István, Szeged akkori tanácselnöke a konferencia második napjának estjén fogadta a rendezvény résztvevőit. A tanácselnök ezen alkalomból 'Szegedért emlékérmét' nyújtott át az *Emlékbizottság* védnökeinek és bejelentette, hogy a Dóm téri Nemzeti Emlékcsarnokban Szeged városa Bibó Istvánt ábrázoló szobor felállítását kezdeményezi.⁴⁰⁹ Mindezek együttesen a nyilvánosság, illetve Bibó István szegedi megbecsülése tekintetében nagy áttörést jelentettek, s meghaladták a szervezők 1988 őszi várakozásait. Egy évvel korábban szinte elképzelhetetlen lett volna, hogy a rendszerkritikus előadók az egyetem falai között nyilvánosan szerepeljenek, hogy ilyen témában és tartalommal

⁴⁰⁷Utólagosan nagyon nehezen rekonstruálhatóak a hozzászólások, ugyanis nem maradt mindegyikről hangfelvétel, s a megmaradtak között is vannak hiányosak. A hozzászólásokról megmaradt hangfelvétel gépirata itt érhető el: *Nemzet és demokrácia c. konferencia gépirata* (402. l.).

⁴⁰⁸A *Szabad Európa Rádió* 1989. május 12-i tudósítása az eseményről. (Szabad Európa Rádió, Magyar Híradó, München 1989. május 12., Siklós István tudósítása).

⁴⁰⁹Szeged vezetésének jóvoltából a Bibó-szobor felavatására néhány évvel később valóban sor került.

százakat megmozgató eseményre kerüljön sor diákok szervezésében, az egyetem vezetésének teljes támogatásával,⁴¹⁰ hogy a sajtó ekkora érdeklődést mutasson és biztosítsa az esemény nyilvánosságát,⁴¹¹ s hogy Szeged tanácselnöke, mint a helyi hatalom legfőbb képviselője fogadja a konferencia résztvevőit és maga kezdeményezze Bibó István szobrának felállítását.

A konferencia és a BIEB utóélete és értékelése

Mindezzel együtt is az *Emlékbizottság* tevékenysége lényegében 1988-1989-re korlátozódott, s működése a következő években gyakorlatilag befejeződött.⁴¹² Ám ott és akkor vitathatatlanul fontos szerepe volt a szellemi horizont tágításában és Bibó István gondolati hagyatékának ápolásában. Kétségtelenül nem kell túlértékelni sem az *Emlékbizottság*, sem pedig a konferencia jelentőségét, ám annál azonban jelentékenyebb volt, hogy szó nélkül menjünk el mellette. A BIEB és az általa szervezett programok apró, ám fontos mozaikkövei lettek az 1989-es változásoknak és szellemi folyamatoknak. Szegeden pedig 1989. egyik kiemelkedően fontos történése volt a *'Nemzet és demokrácia'* című konferencia. A város és az egyetem önbecsülése is teljesebb lett azáltal, hogy – az *Emlékbizottság* tevékenységének is köszönhetően – felvállalta Bibó István szellemi örökségét.

Balog Iván tartalmi értékelésével ugyanakkor magunk is egyetértünk: *„Bibó ... inkább az apropó volt ahhoz, hogy a rendszerváltás előestéjén a BIEB alakulásán jelen lévő politikai erők a várható gyökeres fordulat utáni időkre készülve felmérjék egymást, és tesztelhesék politikai elképzeléseiket. A konferencia előadói ... Egyetértettek abban, hogy nemet mondtak a fennálló rendszerre, és igent Bibóra, mint az antikádárizmus szimbólumára. Az viszont még egyáltalán nem volt világos, hogy az összeomlóban levő régi helyett mi van kiépülőben. Éppen ennek tisztázásához nyújtott kiváló alkalmat Bibó életműve és ... különösen harmadikutassága. Az ehhez fűződő állásfoglalás lakmuspapírként mutatta: merre akarnak haladni a felszólaló politikusok, ideológusok, közéleti emberek, és mit érzékelnek zsákcaként. A vita ... akörül folyt, hogy lehetséges és kívánatos forgatókönyv-e 1989 májusában Magyarország számára a bibói harmadik út. Aki fél-rendszerváltást, tehát demokratikus szocializmust akart, az igent*

⁴¹⁰Csákány Béla professzor, a JATE akkori rektora a konferencia három napjára logisztikai célból átadta rektori irodáját a BIEB-nek, illetve a konferenciát szervező diákoknak.

⁴¹¹Az *Emlékbizottság* létrejöttékor a szervezők jóval szerényebb nyilvánosságra számítottak. A BIEB munkájáról és céljairól a hazai sajtó szolidan ugyan, de az első pillanattól kezdve hírt adott. A *Szegedi Egyetem* és a *Déli Napló* című szegedi hetilapok mellett a *Magyar Hírlap* is cikket jelentetett meg létrejöttéről és tevékenységéről. A *Délmagyarország* szintén több alkalommal is írt az *Emlékbizottságról*. A párizsi *Irodalmi Újság* 1989. évi 1. számában ugyancsak helyet adott a megalakulási nyilatkozatnak és a tervezett programnak. A konferencia közeledtével a *Szabad Európa Rádió* volt az, amelyik leginkább érdeklődött a BIEB tevékenysége és a készülő konferencia iránt, mert abban jelentékeny rendszerkritikus eseményt látott. *„Szegeden nyilvánosság elé lépett az ősszel alakított Bibó István Emlékbizottság. Az öntevékeny csoportok és diáklapok képviselőiből alakult bizottság elnöke Delavics István (Bellavics István) történész mutatta be a mintegy 300 érdeklődőnek az Emlékbizottság védnökeit, Ifj. Bibó Istvánt, Ilia Mihályt és Vásárhelyi Miklóst, továbbá Bibó hagyatékának egyik sajtó alá rendezőjét, Szilágyi Sándort.”* - Lásd. Szabad Európa Rádió, Magyar Híradó, München 1989. február 28. hétfő este, Molnár Máté (Jankó Attila) tudósítása. -Magáról a konferenciáról minden jelentősebb hazai sajtótermék beszámolt, sőt voltak, amelyek címlapon. 1988 szeptemberében a BIEB alapítói a nyilvánosság ilyen átalakulására és a konferencia ennyire élénk fogadtatására aligha számíthattak. Arról a hozadékról nem is beszélve, hogy a rendezvény a megjelentek számára alkalmat adott sok-sok informális beszélgetésre.

⁴¹²1991-ben a BIEB kezdeményezésére ugyan létrejött a Bibó István Alapítvány, ám ennek tevékenysége esetleges volt és kimerült néhány kisebb rendezvény szervezésében, majd 2003-ban meg is szűnt.

mondott Bibó harmadikutaságára (Bíró, Légrádi, Szalai P.). Akik viszont teljes rendszerváltást kívántak, elvetették ezt, és a második utat, a nyugati modellt választották: parlamenti demokráciát és kapitalizmust a magántulajdon mindenféle korlátozása nélkül (Dénes, Juhász, Légrádi, Szabó, Szalai J., Szilágyi.). A konferencián a demokratikus szocialisták voltak az igazibb bibóisták, mert Bibó is csak a diktatórikus szocializmusra mondott nemet, a kapitalizmus restaurációját azonban ellenezte, még demokratikus, parlamentáris keretek között is. Ez a bibóizmus azonban nacionalizmussal párosult (Bíró), ami viszont már Bibó eszméinek eltorzításából táplálkozott, mert Bibó mindig is elvetette a harmadik út speciálisan magyar útként való értelmezését. Ez a bibóizmus ráadásul egy „szemmel tartott demokráciát”, egy tekintélyuralmi elemekkel vegyített többpártrendszerű berendezkedést erősített volna: a pozsgayzmust.”⁴¹³

Bár a konferencia szinte belevész 1989. politikai forgatagába és szellemi kavalkádjába, ám az utólag is jól látszik, hogy egy jelentős eseményről volt szó. A különböző szellemi és politikai oldalak képviselői valóban együtt, egymással vitázva, közösen keresték a társadalmi krízisből vezető kiutat, együttes szellemi munkával igyekeztek építeni amég csak formálódóban lévő magyar parlamenti demokrácia útját, még ha ezen elképzelt utak különböző utak is voltak. Bibó István szellemiségének megfelelően a résztvevőkben erőteljes igény fogalmazódott meg a magyar társadalom demokratizálására, ám annak módjában már eltértek az álláspontok. A rendezvény legnagyobb hozadéka pedig kétségtelenül az volt, hogy közös fórumot biztosított a legkülönbözőbb nézeteket valló gondolkodóknak álláspontjuk kifejtésére. Ugyanakkor nem volt várható, hogy egy ilyen konferencia a szellemi, politikai konfliktusokat nyugvópontra juttatja. Ám utólag sem lehet eléggé értékelni azt a tényt, hogy nagyon eltérő vélemények artikulálódhattak ugyanazon eseményen, hogy színvonalas vita zajlott, s hogy a magyar szellemi és politikai élet különböző beállítottságú képviselői nyitottak voltak egymásra, szóba álltak és valódi párbeszédet folytattak egymással. Igaz, ennek kifinomult gyakorlata a későbbiekben nem vált folytonossá és a hazai politikai élet sajátjává.

⁴¹³BALOG Iván: „Hogyan hatott Szeged Bibó Istvánra és Bibó István Szegedre?” in HEGEDŰS Anita – MEDGYESI Konstantin (szerk.): *A szegediség változásai* (Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 2020) 126-133.